

*Віталій Жигола
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ)
Канустін Кирило
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ*

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Статтю присвячено дослідженням Выповзівської археологічної експедиції останніх років та їх результатам.

Ключові слова: *Выповзів, городище, посад, поділ, археологія, Київська Русь.*

Статья посвящена исследованиям Выповзовской археологической экспедиции последних лет и их результатам.

Ключевые слова: *Выповзов, городище, посад, подол, археология, Киевская Русь.*

The article is devoted to the last archaeological excavations in Vypovziv and its results.

Keywords: *Vypovziv, site, suburb, archaeology, Kyivan Rus.*

Выповзівський археологічний комплекс розташований за 70 км від м. Чернігова вниз за течією р. Десни між селами Выповзів і Лутава Козелецького району Чернігівської області. Комплекс займає вузький мис, що на 650 м врізається в заплаву р. Десни в східному напрямку та омивається з південного боку р. Кримка (права притока р. Десни). На стрілці мису міститься невелике городище, розміром 75 × 95 м. Із заходу до городища прилягає відкритий посад, площею 75–100 × 300–450 м. Біля підніжжя городища та посаду з північного боку знаходиться відкритий поділ площею (30–100 × 450 м), що займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід [4, с. 60].

Уперше територію пам'ятки досліджував 1889 року В.Л. Беренштам, який заклавав на площадці городища декілька шурфів і здійснив врізку з північно-західного схилу городища [3, с. 163]. У 1912 році В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов заклали тут траншею, два шурфи та розкопали декілька «бугрів». У 1924 році комплекс обстежував А.Г. Розанов, 1947 року – І.І. Ляпушкін, 1948 року – Ф.Б. Копилов,

1971 року – М.П. Кучера та О.В. Сухобоків.

У 1981 році незначні розвідувально-археологічні роботи вела Чернігово-Сіверська експедиція під керівництвом В.П. Коваленка, у 1989–1990 роках пам'ятку вивчала експедиція під керівництвом А.Л. Козакова, що дослідила ряд об'єктів житлового та господарського призначення, котрі, на думку авторів, датуються кінцем IX – першою половиною X ст. [4, с. 60].

З 2009 року пам'ятку досліджує експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода й О.П. Моці. За п'ять років широкомасштабних досліджень на городищі, посаді та подолі розкопано площу 940 м². Було розрізано оборонні споруди на городищі, частково досліджено ділянку дороги та забудови посаду й виявлено синхронні культурні нашарування на подолі [4, с. 60].

У 2010 році на західному схилі городища закладено траншею 1, де виявлено рів завширшки 5,5 м і завглибшки 1,7 м (від рівня материка). Нижнє заповнення

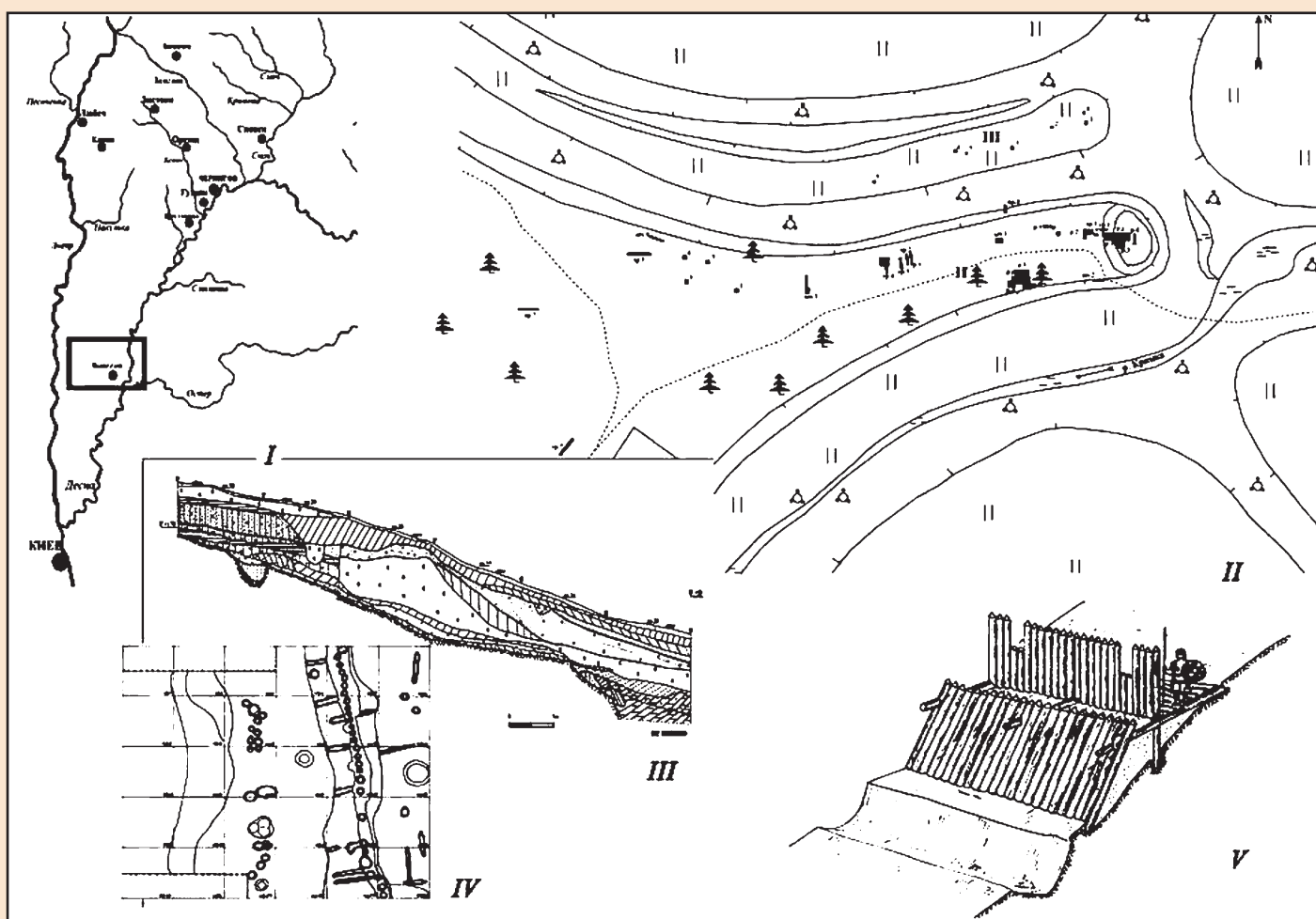

рову містило матеріал першої половини Х ст. [6, с. 307]. Середнє заповнення містило кераміку XII ст. Крім того, у XII ст. рів не поновлювався, а був замулений природнім шляхом [4, с. 60].

У сезоні 2011 року закладено розкоп 10 × 12 м. Вдалося виділити три етапи спорудження оборонних конструкцій. У кінці IX – на початку Х ст. існував рів з бермою (завширшки 0,7–2,2 м) перед валом, який мав вертикально встановлені конструкції з його внутрішнього боку. Ці конструкції у вигляді окремих згорілих деревин перекривають рівчак під частокіл і врізані в материк по обидва боки від нього. На дні заповнення клітей виявлено значну кількість болотної руди, принесеної із заплави. Ре-

конструкція укріплень відбулася після пожежі початку Х ст., сліди якої фіксуються в напільному рову. Залишки вертикальної дерев'яної конструкції були розібрані, а з внутрішнього боку валу поставлені кліті, що виходили на майданчик городища (іл. 1).

Орієнтація згорілих деревин конструкції перпендикулярно до рову та схилу дюни, тобто за лінією *схід–захід* з невеликим відхиленням на південь. Основа клітей внутрішнього ряду укріплень городища на другому етапі їх існування – це покладені на відстані 1,8 м деревини, а також декілька допоміжних, що підсилювали конструкцію. Матеріал з нижнього заповнення городні вказує на її синхронну появу з ровиком

Іл. 1. *I* – місцезрештування Виповзівського археологічного комплексу;
II – план Виповзівського археологічного комплексу;
III – розріз оборонних споруд у південній стінці розкопу 2 (2011 р.);
IV – сліди від оборонних конструкцій городища в розкопі 2(2011 р.)

під частокіл. У середині X ст. ця конструкція зазнала руйнувань під час чергової пожежі [5, с. 28].

Після закріплення схилу було встановлено острог – потужні стовпи, поставлені з невеликим ухилом на схід. Городня, розташована вище по схилу, перев'язувалася із цими стовпами, після чого було викопано зовнішній рів. Пісок з рову було засипано до верхньої частини новозбудованої конструкції. Ширина городні за лінією частоколу сягала 4,0 м.

У XII ст. на гребені валу споруджуються легкі укріплення. Так, їх маркує невеликий рівчачок у стратиграфії південної стінки розкопу, де зафіксовано ямки від стовпів частоколу діаметром 0,2–0,3 м.

На майданчику городища віднайдено залишки двох жител, а також господарські та ремісничі споруди, які можна розділити на три горизонти. Кінцем IX – початком X ст. датується житло 3,5 × 4,4 м, орієнтоване довгою стіною за віссю *південь–північ*. Глибина котловану будови до 1,1 м нижче рівня материка. У північно-західному куті знаходилася повернута устям на схід глинобитна піч (1,25 × 1,25 м) з двома черенями. У материковому дні котловану виявлено 13 стовпових ямок від конструкцій стін, стелі та інтер'єру житла. Матеріал містить ранньокругову кераміку зазначеного часу. Сліди пожежі добре фіксуються в стратиграфічному розрізі, глеєва підлога була встелена попелом. Після пожежі котлован замулився і використовувався як смітник у наступному будівельному періоді.

До другого будівельного періоду належить частково досліджене житло та господарські об'єкти, що загинули під час пожежі в середині X ст., яка яскраво фіксується і на території посаду.

Зафіксовано потужний шар (0,2–0,4 м) металургійних шлаків, який перекриває більш ранні горизонти, та дві передгорнові ями із залишками зруйнованих горнів, що може свідчити про облаштування майданчика городища під ремісничу зону для видобування та переплавки залі-

за після пожежі в другій половині X ст. [5, с. 29].

Також відкриттям у 2013 році стали сім інгумацій у розкопі № 4. Шість поховань можна ідентифікувати як такі, що здійснені за християнською обрядовістю. Враховуючи таку концентрацію християнських поховань (площа розкопу становила 100 м²), сумнівів у тому, що дослідження зачепило територію зафіксованого В.Л. Бернштамом цвинтаря, не залишається. На жаль, датуючих знахідок у зазначених шести похованнях не виявлено, тому важко сказати, як вони хронологічно співвідносяться з похованням, у якому було знайдено монету Густава-Адольфа II (роки правління – 1611–1632).

Натомість в орієнтації могильних ям вбачаються три основні закономірності, які згодом можуть стати хронологічними індикаторами [5, с. 31–35].

На захід від городища знаходиться відкритий посад, що займав усю площу мису на довжину близько 700 м аж до корінної тераси р. Десни. Ширина мису коливається в різних місцях від 110 м до 350 м. Культурний шар пам'ятки значно пошкоджений у західній та східній частинах діяльністю ферми XX ст. та окопами від тренувального майданчика військового Центру «Десна».

Найбільш розкопана ділянка посаду розташована в південно-східній частині мису. За чотири роки тут було досліджено понад 400 м² площі пам'ятки, виявлено 11 житлових та близько 7 господарських споруд та ям кінця IX – середини X ст.

Особливістю забудови цієї ділянки посаду Виповзівського городища є висока концентрація споруд, що виявлені в межах розкопів №3–6. Вони зведені одна над одною, інколи в одних і тих же котлованах. Фіналом масової забудови посаду стала локальна пожежа, синхронна в часі з руйнацією укріплень городища, що за матеріалами з посаду датується близько середини X ст. Вона добре фіксується за залишками згорілих будівель із матеріалами середини X ст.

У заповненні будівель виявлено законсервовані залишки обгорілих стін (подекуди на висоту 6 вінець), залишки дерев'яної підлоги, меблів, дерев'яного посуду, знарядь праці. Котловани об'єктів, підквадратної форми (розміром від $4,0 \times 4,0$ до $4,5 \times 5,0$ м по внутрішньому простору), були заглиблені в материк від 0,4 до 1,2 м і не мали сталої орієнтації щодо сторін світу. Відсутні також закономірності побудови опалювальних пристроїв. Це печі з болотного глею діаметром від 0,9 до 1,2 м, розміщені в одному з кутів будівлі, майже впритул до дерев'яних стін. Зі споруд цього часу походять знахідки побутових речей, знарядь праці у вигляді кістяних проколок, пірофілітових і керамічних пряслиць, ножів, залізних голок, бабок для гри, кам'яних оселків, кресал тощо.

Керамічний матеріал зі споруд представлений круговими посудинами з доманжетними та манжетними вінцями різних форм, орнаментованими лінійним та хвилястим орнаментом, нігтьовими вдавненнями тощо. Посудини цього горизонту мають гарний випал та добре вимішане тісто. Серед кухонного посуду трапляються ліпні та кружальні сковорідки.

До більш раннього періоду забудови Виповзівського посаду належать об'єкти, які вміщують матеріали першої половини X ст., що інколи перекриті, чи частково прорізані згорілими спорудами попереднього хронологічного горизонту.

Житлові споруди цього часу мали заглиблені котловани підпрямокутної форми розміром від $3,5 \times 3,5$ до $4,5 \times 4,5$ м, заглиблені в материк на 0,8–1,2 м, і були орієнтовані стінами за сторонами світу. Глинобитні печі розміщувалися в одному з кутів без будь-яких закономірностей. У житлі 6-А (розкоп 4, 2012 р.) виявлено 2 печі, що стояли одна на одній з незначним зміщенням до сходу. Вони сформовані із сірого болотного глею, розміром від 1,0 до 1,2 м. Були розміщені в північно-західному куті споруди і обернені устям до сходу. Склепіння нижньої печі було зруйновано до

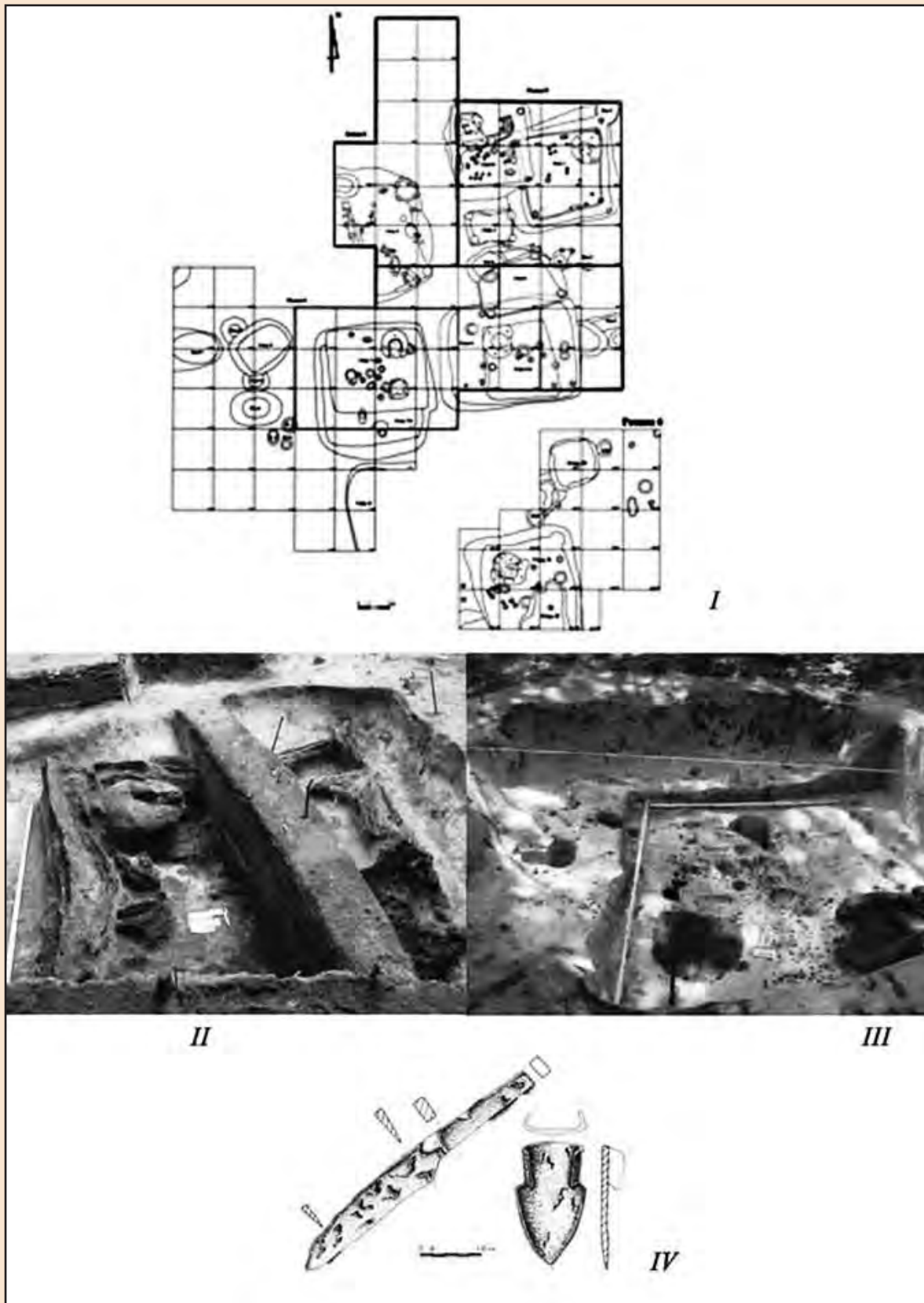
рівня черені, і на її місці була побудована нова, зі зміщенням на 0,3 м на схід. Така ситуація простежується і в інших об'єктах цієї ділянки посаду [7, с. 181–185]. У деяких випадках помітно підсипку старої підлоги материковим піском та формування нової.

Посуд із цього горизонту представлений уламками ранньокругових форм зі слабо заглаженою поверхнею. У тісті присутня значна кількість шамоту та дресви, горщики слабо обпалені, вінця мають доманжетні та ранньоманжетні форми з вертикальними та середньовідігнутими назовні вінцями. В окремих випадках присутній плавний перехід від шийки до невираженого плічка. Орнаментация посуду досить багата і присутня по всій поверхні з перевагою ліній та повільної хвилі.

Найбільш ранній давньоруський період забудови добре фіксується за результатами досліджень на розкопі № 4 (2012–2013). Досліджені споруди мали опалювальні пристрої у вигляді печей із сірого глею зі слідами повних перебудов. Забудова цього давньоруського горизонту майже не відрізняється від попереднього за матеріалами та особливостями облаштування жител (іл. 2).

Особливо цікавим є житло 7-А (розкоп 4, 2013 р.), що досліджене під спорудою 7-Б і має прямокутний котлован розміром $4,5 \times 4,5$ м. На материковому дні залягав шар сіро-зеленого глею (підлога житла). У північно-східному кутку розташовувалась глинобитна піч розміром $1,25 \times 1,40$ м, повернута устям до півдня. Розріз опалювальної споруди виявив сліди її ремонту. Конструкції споруди №7-А мали два періоди існування. Під глеєвою підлогою виявлено залишки ще однієї печі розміром $0,9 \times 0,9$ м, розташованої в протилежному куті споруди і повернутої щелепами на захід [8, с.286].

Керамічний матеріал не має відмінностей від будівельного горизонту більш пізнього часу. Серед індивідуальних знахідок слід відзначити керамічні пряслиця,

Іл. 2. *I* – зведений план розкопів 3–6 по матеріку на посаді Виповзівського городища;
II – згорілі конструкції житла (споруда 13) у розкопі 6 (2013 р.);
III – фото житла (споруда 7-А) по матеріку в розкопі 4 (2013 р.);
IV – плужний комплект із житла (споруди 7) середини X ст.

кістяні проколки, ножі, рибальські гачки та інші речі побутового призначення.

Факт використання старих котлованів можна пояснити браком місця для нової забудови та, можливо, швидкою зміною населення наприкінці IX – у середині X ст. Міграція чи переселення населення підтверджується індивідуальними знахідками та керамічними формами, не характерними для території Подесення (срібна сережка «екімауцького» типу, ніж з волнотоподібними закінченнями).

Біля підніжжя городища та посаду з північного боку містився відкритий поділ, площею 30–100 × 450 м, що займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід. У сезоні 2013 року було проведено дослідження ділянки подолу під береговою терасою в безпосередній близькості від давнього русла притоки р. Кримка (старіця р. Десни), де закладено стратиграфічну траншею завдовжки 11 м і завширшки

2,0 м, орієнтовану перпендикулярно давньому руслу.

У північній частині розкопу вдалося зафіксувати берегову лінію IX–X ст. У профілях західної та східної стінок у цьому місці різко обриваються прошарки паводків і культурні нашарування і починається сильно заторфований ґрунт.

За результатами розкопок Виповзівського археологічного комплексу вдалося дослідити понад 20 жител кінця IX – початку X ст. Не виключено, що поява давньоруського поселення з укріпленим городищем, відкритим посадом і подолом, була спричинена активною політикою князя Олега протягом 883–885 років, а саме його походами на древлян, сіверян та радимичів [1, стб. 16–18; 2, стб. 22]. Це спричинило переселення частини населення з Правобережжя на завойовані території по р. Десни та р. Снов з використанням Виповзова як перевалочного пункту.

Література

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 648 с.
2. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 498 с.
3. Коваленко В.П. Археологічні дослідження В.Л. Беренштама 1889 р. на території Остерського повіту Чернігівської губернії (за рукописними матеріалами архіву ІАК) / В.П. Коваленко // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г. – Гомель, 2013. – С. 163–164.
4. Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища / О.П. Моця, В.М. Скороход, Ю.М. Ситий // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С. 60–65.
5. Моця О.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009–2013 рр. / О.П. Моця, Ю.М. Ситий, В.М. Скороход // Міста Давньої Русі. – К., Стародавній світ, 2014. – С. 26–37.
6. Скороход В. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу / В. Скороход // АДУ 2010. – К.; Полтава, 2010. – С. 307–308.
7. Скороход В.М., Капустін К.М., Мироненко Л.В. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища / В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.В. Мироненко // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр». – Гомель, 2013. – С. 181–185.
8. Скороход В.М., Капустін К.М., Мироненко Л.В., Терещенко О.В. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища / В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.В. Мироненко, О.В. Терещенко // Археологічні дослідження в Україні у 2013 р. – К., 2014. – 332 с.